Wiek xix. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza
rok vii (xlix) 2014
DOI: 10.18318/WIEKXIX.2014.27

Recenzje i przeglądy

Teresa Winek
(Instytut Badań Literackich PAN)

Adam Mickiewicz wśród wydawców i cenzorów

Rec.: Małgorzata Rowicka, *Wydawnicze i cenzuralne losy twórczości Adama Mickiewicza w okresie zaborów*, „Z Dziejów Kultury Czytelniczej w Polsce", t. 18, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2014, ss. 437, nlb. 3, il.

Badacze xix wieku, a zwłaszcza mickiewiczolodzy, otrzymali kolejny tom materiałów do wielostronnych analiz, stanowiący istotny przyczynek do dziejów wydawniczych twórczości Adama Mickiewicza od pierwszej samoistnej publikacji do 1914 roku. Aleksander Semkowicz napisał, że Mickiewicz, opuszczając Petersburg, cieszył się poczuciem wolności i nadzieją, iż „żadna cenzura nie będzie krępować skrzydeł jego geniuszu"[1]. Jak złudne było to przeświadczenie, przekonuje książka Małgorzaty Rowickiej.

Fenomenem wydawniczym pisarstwa autora *Pana Tadeusza* zajmowało się już kilku badaczy, daleko jest jednak do opisania złożonego i wieloaspektowego zjawiska. Najważniejsze pozycje z literatury przedmiotu Rowicka przywołała w swej pracy, choć te jej odwołania są raczej skromne, bez dyskusji – być może dlatego, że sam fakt wydawniczej recepcji Mickiewicza wymaga przede wszystkim starannego rozpoznania i rejestracji materiału, co nie było zadaniem łatwym, skoro wciąż nie mamy Mickiewiczowskiego tomu *Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut"*[2]. Autorka wyznaczyła swej pracy dwa cele: opisanie dziejów „samodzielnych, książkowych

1 A. Semkowicz, *Wydania dzieł Adama Mickiewicza w ciągu stulecia. O wydaniach oryginalnych ogłoszonych za życia poety 1822–1855. Gawęda bibliofilska*, Lwów 1926, s. 73.

2 Dla redaktorów tego tomu książka Rowickiej może okazać się niezbędna. W sytuacji braku tak podstawowego opracowania bibliograficznego można się zastanawiać, czy lepszym rozwiązaniem niż proponowany w omawianej pracy *Wykaz edycji utworów Adama Mickiewicza z lat 1822–1914* nie byłoby chronologiczne zestawienie wydań – wygodny materiał wyjściowy do wielostronnych analiz.

http://rcin.org.pl

wydań twórczości Mickiewicza" oraz przeanalizowanie „stosunku urzędów kontroli druków do dorobku poety", a jej ustalenia okazują się rudymentarne dla dalszych prac nad spuścizną wieszcza. Skrupulatne poszukiwania biblioteczne zaowocowały odnalezieniem ponad pięćdziesięciu wydań nieodnotowanych w istniejących bibliografiach[3]!

Rowicka zebrała i rozbudowała swe wcześniejsze rozpoznania nad recepcją wydawniczą Mickiewicza, gromadząc je w obszernym tomie, w czterech rozdziałach i ponad stustronicowym aneksie. Choć historia literatury na ziemiach polskich w XIX wieku była nierozerwalnie związana ze zjawiskami wywoływanymi instytucją cenzury, to jednak dzieje wydawnicze i cenzuralne piśmiennictwa tego okresu stanowią dwa oddzielne bloki problemowe, z nakładającymi się, ale mimo to odmiennymi kontekstami oraz różnorodnymi zagadnieniami szczegółowymi, stąd pozorna dwudzielność przeprowadzonych przez autorkę analiz.

W książce Rowickiej dzieje wydawnicze utworów Mickiewicza otrzymały strukturę prostą i oczywistą, bo narzuconą okolicznościami zewnętrznymi wobec literatury: zarówno geografia produkcji wydawniczej, jak i chronologia poszczególnych wydań wynikały z faktu zaborów, braku państwowości i typowych struktur życia społecznego oraz kulturalnego, regulujących życie dzieła literackiego. O tym, że fakty historyczne determinowały obieg czytelniczy dzieł Mickiewicza, wiedzieliśmy od dawna (pisali o tym m.in. Aleksander Semkowicz, Teofil Syga, Zdzisław Szeląg, Jarosław Maciejewski, Krzysztof Kopczyński — by wymienić publikacje książkowe najbardziej podstawowe dla tego zagadnienia), dopiero jednak skrupulatne zestawienia Rowickiej pokazują skalę zjawiska i związaną z nim grozę. Dane, zebrane w jednym tomie, stanowią wstrząsający przyczynek do badawczych analiz życia kulturalnego i społecznego w XIX wieku.

Od razu na początku trzeba zaznaczyć, że Rowicka ogląda dzieje Mickiewiczowskiego „błądzenia pod strzechy" jako bibliograf (matematyki i zestawień statystycznych jest w jej pracy sporo), ale wnioski z tego oglądu okazują się istotne także dla historyka literatury, a ponadto wymagają badawczych uzupełnień z zastosowaniem narzędzi właściwych dla innych dyscyplin naukowych. Sugeruje to chociażby przedstawiona geografia wydań. Wynika z niej skromny żywot poety w zaborach pruskim i austriackim do lat siedemdziesiątych XIX wieku; dla wyjaśnienia tego faktu konieczne jest uwzględnienie szerszego kontekstu zjawisk, niż sugerowane w tytule książki ograniczenia cenzuralne.

Konsekwencją poczynionych rozpoznań jest wprowadzone przez Rowicką w odniesieniu do twórczości Mickiewicza pojęcie kanonu wydawniczego i próba uszeregowania poszczególnych utworów w grupach o ustalonej arbitralnie częstotliwości wydań. Pojęcie kanonu ma tu znaczenie umowne, nie uwzględnia działania licznych czynników pozawydawniczych i pozacenzuralnych, jak chociażby genologiczna atrakcyjność dzieł. Dlatego właśnie napisałam na początku, że *Wydawnicze i cenzuralne*

3 Oczywiście, można dyskutować z autorką o relacjach między wydaniem a nakładem, ale wagi znalezisk to nie pomniejszy.

http://rcin.org.pl

dzieje… to bogaty zestaw materiałów dla badaczy literatury, ale też życia kulturalnego i społecznego. Statystyka opisanych zjawisk wymaga, ale i umożliwia prowadzenie różnorodnych, wieloaspektowych interpretacji. Nie ulega natomiast wątpliwości, że historycy literatury będą musieli w swych pracach na temat życia literackiego w XIX wieku uwzględniać poszczególne utwory Mickiewicza jako byty istniejące w realnej przestrzeni społecznej, opisanej przez Rowicką wymiernymi liczbami[4].

Kolejny rozdział książki omawia stosunek cenzury do poszczególnych utworów Mickiewicza[5]. Oczywiście, najłatwiej jest opisać grupy utworów niebudzących zastrzeżeń cenzuralnych oraz konsekwentnie kwestionowanych w całości; najciekawszą i najbogatszą historię mają utwory o zmiennych losach cenzuralnych, poddawane „przystosowawczym" działaniom cenzorskiej ręki. Autorka skupiła swą uwagę zasadniczo na restrykcjach cenzury rosyjskiej (tytuł książki obiecuje więcej!) – wewnętrznej i zewnętrznej – gdyż ten właśnie urząd ścigania prawdy i wolności miał najwięcej „sukcesów". Do rzeczywistego obrazu działań cenzury na ziemiach polskich potrzebne są jednak także rozpoznania o poczynaniach organów kontroli słowa w pozostałych zaborach, bo choć ingerowały one w działania wydawców rzadziej, to przecież ograniczały ich przedsięwzięcia. Dopiero w takim kontekście ujawniłoby się znaczenie ustaleń poczynionych przez Rowicką. A z wyliczeń badaczki wynika, że czytelnicy w kraju nad Wisłą w omawianym okresie nie mieli legalnego dostępu do ponad siedemdziesięciu procent mickiewiczowskich edycji (większości z nich dystrybutorzy książek nawet nie próbowali sprowadzać na teren zaboru rosyjskiego), a co trzecia nabyta legalnie publikacja miała powyrywane kartki i zaczernione wersy. W niektórych przedziałach czasowych i dla pewnych tytułów statystyka wygląda jeszcze gorzej.

Rowicka dozuje swym czytelnikom informacje budzące grozę. Po ogólnej charakterystyce cenzuralnego żywota Mickiewicza, omawia stosunek cenzorów do poszczególnych dzieł poety. Tak więc, na przykład dowiadujemy się, że w omawianym okresie „nie powiodła się żadna próba" sprowadzenia do zaboru rosyjskiego *Dziadów* części III; następna informacja dotyczy inicjatywy miejscowych wydawców, Gebethnera i Wolffa, którzy w 1897 roku opublikowali w Warszawie czterotomową edycję poezji wieszcza, wraz z dramatem pisanym w Dreźnie, naznaczonym, oczywiście, ręką cenzora. Z obliczeń Rowickiej wynika, że w utworze liczącym 3879 wersów cenzor zakwestionował 2410 wersów – czytelnicy mogli więc przeczytać tylko 1469 tychże (niecałe 38%). Autorka podaje następnie informację, że to wydanie opracował Piotr Chmielowski, co może wywoływać poczucie absurdu u czytelników, którzy wiedzą wszak, że pod koniec XIX wieku był on jednym z najbardziej cenionych wydawców literatury romantycznej, a jego „współpraca" z warszawskimi cenzorami nie stanowiła wyjątku. Wpisywał się on w obszar działań, który autorka określiła jako

4 Na marginesie warto zwrócić uwagę na liczne w pracy Rowickiej i cenne wypisy z akt cenzorskich; archiwa dziewiętnastowiecznej cenzury na ziemiach polskich są wyjątkowo skromne i niekompletne, upublicznianie dokumentów do tego zjawiska ma więc swoją rangę.

5 Jeden z aneksów zawiera *Wykaz fragmentów zakwestionowanych i zmienionych przez cenzurę rosyjską oraz spreparowanych przez wydawców* w poszczególnych utworach.

http://rcin.org.pl

Obronne działania nakładców i księgarzy. Niestety, książki i dzieła literackie narzędzi obrony nie miały.

Praca Rowickiej zawiera także istotne przypisy do dziejów polskiej nauki o literaturze – dziewiętnastowiecznej i dzisiejszej; autorka przywołuje (w zakończeniu, niejako na marginesie) tylko kilka prac literaturoznawczych naznaczonych obecnością cenzury, ale zgromadzony przez nią materiał zmusza do dalszych rewizji w obszarze dzisiejszego wartościowania poczynań dziewiętnastowiecznych polonistów. Oto jeden, jakże wymowny przykład: czytelnicy zaboru rosyjskiego do 1914 roku mieli dostęp tylko do jednego (*sic*!) legalnego przedruku małego fragmentu *Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego*. Czytelnicy z Galicji w 1911 roku otrzymali staranne opracowanie edytorskie tego utworu oraz monografię dzieła, napisaną przez Stanisława Pigonia. W takich danych zawarta jest (i uzasadniona) historia literatury polskiej pisana z perspektywy poszczególnych zaborów. Wszystko to wiedzieliśmy już wcześniej, ale czy na pewno? Książka Rowickiej zmusza do weryfikacji ustalonych przekonań.

Jakie więc sugestie znajdują w niej mickiewiczolog i historyk literatury XIX wieku? Najbardziej podstawowe uwagi są natury bibliograficznej: zestawienia Rowickiej pokazują złożoność i zróżnicowanie praktyk wydawniczych – powodowanych działaniami cenzury (ale też interesami handlowymi wydawców i przyzwyczajeniami nabywców książek); sporządzone w przyszłości rejestry bibliograficzne powinny przejrzyście opisywać te zjawiska.

W trakcie lektury omawianej książki nieustannie powraca pytanie: jak to się stało, że w tak zdeterminowanej rzeczywistości wydawniczej i literackiej już w początkach lat siedemdziesiątych Mickiewicz był powszechnie uznawany za wieszcza. Autorka opisała bowiem jedną – ciemną – stronę literackiego życia Mickiewicza. Do zbadania pozostaje „jasny" rewers tej rzeczywistości: poczynania osób podejmujących różnorodne starania, by Mickiewiczowskie utwory, mimo zakazów i kar, mogły dotrzeć do czytelników w kształcie autorskim, w cennej, niezniszczonej ręką cenzora, szacie słownej i materialnej. Ta część recepcji Mickiewicza jest oczywiście trudniejsza do opisania w liczbach i statystykach – jako zakazana i utajniana, w badaniach pozostanie hipotetyczna i przybliżona, nigdy kompletna[6] – tak jak życie społeczne, którego nie uda się opisać „do końca". Potrzebne są jednak przynajmniej jakieś cząstkowe ustalenia. Książka Rowickiej prowokuje do podjęcia takich badań.

ABSTRACT

Adam Mickiewicz among editors and censors

Review of: Małgorzata Rowicka, *Publishing and Censorship Fate of Adam Mickiewicz's Works during the Time of the Partitions*, Warszawa 2014

The paper is a review of Małgorzata Rowicka's *Publishing and censorship fate of Adam Mickiewicz's Works during the Time of the Partitions* (Warszawa 2014). The treatise is an important contribution to the history of publishing of Adam

6 Przykładów dostarcza chociażby książka Krzysztofa Kopczyńskiego *Mickiewicz i jego czytelnicy. O recepcji wieszcza w zaborze rosyjskim w latach 1831–1855* (Warszawa 1994).

http://rcin.org.pl

Mickiewicz's writings, as well as a collection of documentary material, which constitutes a written record of the culture and social life in the nineteenth century. Its four chapters focus on: the description of chronology and the topography of publishing reception of the poet's work, the analysis of his „publishing canon" until 1914 and the censorship's approach to each of his pieces, as well as an attempt to characterize the strategies of publishers and booksellers striving against the political and social situation. Rowicka's meticulous literary research, a Benedictine style study of found copies of various editions of the bard's works, numerous statistical summaries and expanded appendixes – all these factors have contributed to the significant value of Rawicka's study to further research on the nineteenth century.

KEYWORDS

Adam Mickiewicz, publishing movement in the 19th century, censorship, Małgorzata Rowicka

http://rcin.org.pl